

Ferdinand Opll – Martin Scheutz: Die Transformation des Wiener Stadtbildes um 1700. Die Vogelschau des Bernhard Georg Andermüller von 1703 und der Stadtplan des Michel Herstal de la Tache von 1695/97. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 61.) Böhlau Verlag, Wien, 2018. 212 oldal + 2 térképmelléklet.

A szerzők, Ferdinand Opll, a Bécsi Városi és Tartományi Levéltár (Wiener Stadt- und Landesarchiv) korábbi igazgatója és Martin Scheutz, a Bécsi Egyetem (Universität Wien) professzora már évtizedek óta foglalkoznak Bécs várostörténetével, és a Verein für Geschichte der Stadt Wien és az Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung tagjaiként komoly kutatási és publikációs tevékenységet folytatnak a témában. Jelen művük a *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* könyvsorozatában jelent meg. Megírásának apropójául egy, a brüsszeli Királyi Könyvtár térképgyűjteményében található, az osztrák kutatás számára mind- eddig ismeretlen, 1703-as bécsi várostérkép felfedezése szolgált. A látkép sok tekintetben újszerű, páratlanul részletes betekintést nyújt Bécs városfejlődésébe mindössze húsz évvel az 1683-as török ostrom után.

A könnyebb használhatóság érdekében a könyv hely- és névmutatóval ellátott, illetve gazdag képanyaggal illusztrált, ami már csak a témájából és a felhasznált forrásokból adódóan is nagyban segíti a megértést. A szerzők számos kinagyított térképrészlettel mutatják be a könyvben említett épületeket, köztereket és utcákat, továbbá gyakran mellékelik magas rangú hiva-

talnokok arcképét is. Függeléként közreadják emellett az említett térképet faksimile kiadásban, valamint Michel Herstal de la Tache 1695/97-es várostervének egy részletét is, amely egy, a Bécs elővárosait védő erődrendszer kiépítését célozta. Az Opll–Scheutz szerzőpáros az 1703-as bécsi várostérkép, illetve a Herstal de la Tache-féle tervezet vonalvezetése mentén vizsgálja Bécs városfejlődését a 17–18. század fordulóján, azonban nem pusztán a városkép és -topográfia változásait elemzik, hanem igyekeznek azokat a korszak társadalmi, politikai, kulturális és művészeti változásaival egységben tárgyalni.

A Vienna Austriae, ichonographice delineata... elnevezésű színezett tollrajzot Anhalt-Dessau bécsi követe, Bernhard Georg Andermüller (1644–1717) készítette 1699 és 1703 közötti bécsi tartózkodása alatt. A polgári származású, de komoly közigazgatási tapasztalattal rendelkező Andermüller kancelláriai és kormánytanácsost az anhalti herceg a Gyula Ferenc szász–lauenburgi herceg (1666–1689) halálát követően kitört örökösödési viszály kezelése végett küldte a császári udvarba. Feladata az Ascaniai-dinasztia Szász–Lauenburgi Hercegségre vonatkozó jogigényének érvényesítése, érdekeinek képviselője volt a Birodalmi Udvari

Tanácsban (*Reichshofrat*). A látkép keletkezésének okairól a szerzők csupán feltételezésekkel szolgálhatnak, Andermüller ugyanis levelezésében egyetlen egyszer sem említi a térkép létezését. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy nem megrendelésre készült. Opll és Scheutz feltételezik, hogy a térkép vagy a diplomata számára segítette a tájékozódást, az eligazodást a császár-város fizikai és politikai terében, vagy fejedelmének szánt ajándékként prezentálta Andermüller diplomáciai tevékenységét, sőt talán még az is lehetséges, hogy egy esetleges következő követ bécsi misszióra való felkészítésének céljával készült. A szerzők átfogó politika- és kultúrtörténeti kontextusba helyezik mind a dessau-i követ diplomáciai tevékenységének, mind a várostérkép készítésének körülményeit, hiszen még az olyan realistának tűnő képi források, mint a térképek, várostervek vagy látképek esetében sem számolhatunk neutrális, a valóságot hűen leképezni szándékozó ábrázolásokkal. A kartográfus intenciói alapvetően befolyásolják a térkép szemléletmódját. Andermüller városrajza ilyen módon a maga szubjektivitásában teljesíti feladatát: a tájékozódást szolgálja Bécs fizikai, illetve (a diplomata mentális térképén keresztül) politikai terében egyaránt. A kérdés az, hogy vajon miként teszi mindezt a dessau-i követ várostérképe.

A szerzők a korábbi bécsi látképekkel összevetve rámutatnak arra, hogy az 1703-as térkép egyedisége és újszerűsége abban rejlik, hogy Andermüller feltűnő gondossággal azonosította a belvárosi épületeket, látképén az „Innere Stadt” városi palotái még az egyházi intézményekkel szemben

is felülreprezentáltak számítanak.¹ Ez eltért az általános gyakorlattól, ugyanis a korábbi Bécsről készült térképek jellemzően csak a város erődrendszerének egyes elemeit,² a közlekedési területeket, valamint a Hofburgot és a jelentős egyházi építményeket tüntették fel. Opll és Scheutz amellett érvelnek, hogy a városerődítés elemeinek, különösképpen pedig a városi palotáknak a precíz azonosítása mögött a diplomáciai tevékenységből adódó szándék sejthető. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy kiemelt jelentőséget kaptak például a diplomaták szálláshelyéül szolgáló vendégházak is. Ahogy a város fizikai terében megjeleníti a Német-ró-

¹ Opll és Scheutz 2014-ben hasonló módon adta ki egy felső-ausztriai protestáns nemes, Job Hartmann von Enenkel által készített, csaknem száz évvel korábbi, 1622-es Schlierbach-térképet is. Művükben a nemesek egyre szaporodó házvásárlásai és palotaépítései hatására átforgalmazó bécsi városkép elemzésén keresztül vázolják fel azt a feszültségekkel teli viszonyt, amely az udvar, a nemesség és a városi polgárság között a nemesség Bécsbe áramlása nyomán bontakozott ki a 16–17. században. Opll, Ferdinand – Scheutz, Martin 2014: *Der Schlierbach-Plan des Job Hartmann von Enenkel. Ein Plan der Stadt Wien aus dem frühen 17. Jahrhundert.* (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 13.) Wien.

² A bécsi erődítésekről bővebben: Opll, Ferdinand – Krause, Heike – Sonnlechner, Christoph 2017: *Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert. Zum kartografischen Werk der Mailänder Familie Angiolini.* Wien. A könyv a Habsburgok szolgálatában álló három milánói hadi építész kartográfiai munkája, az 1560-as évekből származó Angiolini-térkép alapján mutatja be a 16. századi bécsi erődrendszert, illetve annak példáján az oszmán fenyegetettség következtében kiemelt fontosságú erődítések 15–16. századi fejlődését.

mai és a Habsburg Birodalom udvari és központi hivatalaiban magas posztot betöltő arisztokrácia palotáit, úgy rajzolódik ki Andermüller mentális térképén a késő Lipót-kor birodalmi politikai elitje. Mindebben segíti az eligazodást az 1703-as bécsi várostérkép jelmagyarázata is, amely a könyvhöz csatolt függelékben található meg. A szerzők a könnyebb kezelhetőség érdekében alfabetikus sorrendbe téve közlik az egyes tételeket, de feltüntetik az eredeti számozást is.

A részletes jelmagyarázat megnevezi a paloták tulajdonosait is, a felsorolásból a diplomata kapcsolati hálóját alkotó, tulajdonképpen a szász–lauenburgi örökösödés ügyében illetékes magas rangú hivatalnokoknak, a Birodalmi Udvari Tanács és a Kancellária (*Reichshofkanzlei*), illetve I. Lipót (1640/1657/1658–1705) főként külpolitikai kérdésekkel foglalkozó tanácsadó testülete, a Titkos Konferencia (*Geheime Konferenz*) tagjainak névsora bontakozik ki. A kora újkori diplomáciában kardinális jelentőségű volt a személyes jelenlét, a diplomata feladatköre megkövetelte a befolyásos döntéshozók palotáinak személyes felkeresését, illetve az elvárt támogatásért cserébe bizonyos ajándékok adományozását, ennél fogva Andermüller tevékenységének integráns része volt az udvari tanácsosok és más magas rangú hivatalnokok városi és nyári palotáinak rendszeres látogatása. A dessau-i követ példáján keresztül a szerzők érzékletesen mutatják be, hogy az egyéni térérzékelés, a szubjektív szempontok és érdekek miként válnak a tér vizuális megjelenítésének a szervezőelvévé.

Opll és Scheutz hangsúlyozza, hogy Andermüller térképe esetében nemcsak a császárváros képi ábrázolásáról van szó, hanem a 17. század végi Bécs politikai rendszerének a térbeli leképezéséről is.

A várostörténeti kutatások hagyományosan alapvetően két cezúrának számító eseménnyel, az 1529-es és az 1683-as török ostrommal, illetve az ezeket követő építkezésekkel, a megújuló katolikus rend- és kolostoralapítási hullámmal (*Klosteroffensive*), majd később a nemesség barokk palotaépítéssel írják le a kora újkori bécsi városfejlődést. A szerzőpáros árnyalni kívánja a bécsi városkép átalakulásának eme hagyományos képét, igyekszik Bécs arculatának változásait elsősorban a városlakók életterének átalakulása felől megközelíteni. Vállalkozásukat nem véletlenül ösztönözte az 1703-as bécsi várostérkép megtalálása: a követ térképének jelentősége abban rejlik, hogy a várostörténeti kutatásban betölti azt az űrt, amely mindeddig az úgynevezett Schlierbach-térkép (1622), illetve Joseph Daniel Huber (1769–1773/78) madártávlatú látképe között tátongott. A 17–18. század fordulója építészeti szempontból a városfejlődés igen turbulens időszakának tekinthető, Bernhard Georg Andermüller térképe pedig éppen ebbe, a századelőn kibontakozó érett barokk korszakába enged bepillantást.

Az 1529-es ostrom legfontosabb építészeti következményeként a külvárosok teljes pusztulását, illetve a középkori Bécs arculatát meghatározó templomok, kápolnák és különféle karitatív intézmények megsemmisülését, illetve elmenekülését említik

a szerzők.³ A 16. és még inkább a 17. század fejedelmi, majd – egyre nagyobb arányban – nemesi építkezései felszámolták az egyházi intézmények középkori dominanciáját: a császári székhely kiépülése, mindenekelőtt a Hofburg sorozatos bővítései, majd a Herren-gasse közelében a 17. század második felétől a birodalmi főnemesség palotaépítései már a barokk jegyében folytak, és a mai napig meghatározzák Bécs látképét. A dessauai diplomata 1703-as térképe éppen ezeknek a városi, majd a 17. század végétől már a külvárosban épült kerti palotáknak a tekintetében jelent új és rendkívül értékes forrást. Korábban már taglalt nézőpontja kívánalmainak megfelelően a polgárházak ábrázolása sematikus, Andermüller nem fektetett hangsúlyt azok egyedi vonásainak a feltüntetésére, azonban a jelmagyarázatban felsorolt épületeket, különösen a nemesi palotákat, templomokat, kápolnákat, továbbá a térképen megjelenő szökőkutakat és emlékműveket már nagy gonddal és tipikusan barokk jegyekkel tüntette fel.

A könyv perspektívája a fallal körülvett várostól, annak erődítményrendszerétől a külvárosra (*Vorstadt*) át egészen az elővárosokig (*Vororte*) tágul: a szerzők külön fejezetben tárgyalják a belváros, a városfal erődítései, illetve a kül- és elővárosok kora újkori történelmét. Andermüller látképe kizárólag a fallal körülvett várost, illetve a városfal erődítéseit ábrázolja (elte-

kintve a Duna északi partvidékén fekvő Leopoldstadt egyes területeitől), Bécs elővárosait ennél fogva egy másik korabeli forrás, Michel Herstal de la Tache 1695/97-es városterve alapján mutatják be a szerzők. A térkép 1695-ben készült eredeti példánya elveszett, csupán az 1697-ben készült nyomtatott példánya maradt fenn, amelyet a Bécsi Városi és Tartományi Levéltárban őriznek. Herstal de la Tache várostervének jelentősége mindenekelőtt abban rejlik, hogy alig húsz évvel az 1683-as török ostrom után, ebben az építészeti szempontból kivételesen prosperáló időszakban, enged bepillantást a külvárosi építkezések folyamatába. Ekkor kezdődött meg ugyanis a birodalmi főnemesség barokk kerti palotáinak és fényűző díszkertjeiknek a kiépítése, amelyek sora a 18. század közepére már gyűrűként veszi körül a császárvárost, átformálva ezzel a külvárosok megítélését és a fallal körülvett városhoz fűződő kapcsolatát.

A szerzők körvonalazzák azt a percepcióváltást, amelynek hatására a 17–18. század fordulójától a kortársak mindinkább egységben szemlélték Bécsét és annak külvárosi területeit. A palotaépítések következtében megnőtt a külváros jelentősége és presztízse, a török háborúk idején még szinte védtelen elővárosi területeket 1704 után már fallal és védművekkel vették körül: a Linienwall a kuruc támadásoktól volt hivatott védeni Bécsét és immár annak külvárosát is. Ez a vidék addig is szoros kapcsolatban állt a fallal övezett várossal, a körülvétel (mind konkrét fizikai, mind szimbolikus) aktusával viszont Bécs már saját védelmezendő territóriumaként kezelte. Noha a városfelfogás e módosulása először a Linien-

³ Bécs 1529-es első oszmán ostromáról, illetve az azt követő újjáépítésről bővebben: Opll, Ferdinand – Csendes, Peter (Hgg.) 2003: *Wien. Geschichte einer Stadt*. Band 2: Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert). Wien.

wall kiépítésében öltött testet, a szemléletváltás kartográfiai lecsapódása már Herstal de la Tache 1695/97-es tervrajzában is megjelent, amely egy, a császárváros külvárosi területeit védő erődrendszer kiépítésének terveit vázolja fel, elsőként a hasonló igényeket korlátozottabb mértékben már korábban is felvető, a városi védművek kibővítését célzó javaslatok után.

A szerzők érzékletesen mutatják be a Bécs külvárosaival kapcsolatban végbemenő percepcióváltást, felvázolják azt a folyamatot a külvárosi területek védelmének a késő középkorban először megfogalmazódó igényétől a bécsi városfal lerombolásáig és a Ringstraße 1857-ben kezdődő kiépítéséig, amelyvel gyakorlatilag végbement a terület „emancipációja” és kialakult a modern Bécs. Opll és Scheutz elemzése itt véget ér, érdemes azonban felidézni Carl Emil Schorske *Bécsi századvég* című, méltán híres művét, amelyben a történész rámutat arra, hogy Otto Wagner építésznek (1841–1918), a Ringstraße létrehozása egyik legjelentősebb szorgalmazójának utópisztikus városterve a hajdani alacsony presztízsű külvárosi területeket egyenesen a modernizáció egyetlen lehetséges terepeként állítja szembe az elavult, átalakulásra immár képtelen belvárossal.⁴

Opll és Scheutz várostörténeti vizsgálódásaik kiindulópontjának alapvetően a szász-anhalti diplomata által megélt tér kartográfiai leképezését tekintik. Elemzésük alapkonceptiója, hogy a tér a lefevre-i értelemben vett társadalmi produktum, az értékek, különféle jelentések, értelmezések és prekonceptiók társadalmi termelésén alapuló konstrukció, amely alapvetően befolyásolja a tér használatát, illetve annak percepcióját.⁵ A mű tehát a tér társadalmi konstruáltságának tételéből kiindulva mutatja be a városkép és a külvárosok percepciójának általános átalakulását, a tér értéktelítettségéből, a hozzá társított presztízs és értékek állandó módosulásából vezetik le a szerzők a változások dinamikáját. Mindenekelőtt e tekintetben hoz újat a *Die Transformation des Wiener Stadtbildes um 1700* a hagyományos várostörténet-írás által az 1529-es és 1683-as oszmán ostrom, illetve az azokat követő építkezések keretében tárgyalt bécsi városfejlődés-rajzához képest.

Kalocsai Dóra

⁴ Schorske, Carl, E. 1998: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Budapest, 37, 95–97.

⁵ Lefebvre, Henri 1991: *The Production of Space*. Oxford, 26–27, 31–33, 77–79.